

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ
1861 р. В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М.П. ДРАГОМАНОВА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВИДАНЬ «ГРОМАДИ»)**

Наукова актуальність статті зумовлена потребою комплексного аналізу широкого кола проблем соціально-економічного розвитку українського села другої половини XIX ст. на основі виявлених джерел. Сучасна історіографія і джерелознавство лише започатковує вивчення теоретичної спадщини М.П. Драгоманова, особливо тієї її частини, що знайшла відображення в українській збірці «Громада». Переосмисленню історичної спадщини М.П. Драгоманова присвячено роботи А.М. Катренка, В.М. Мордвінцева, І. Андрусяка, Я.Р. Дашкевича, А.М. Круглашова, Р.П. Іванової. Авторами запропонованої статті вперше зроблено спробу переосмислення аргументів, фактів, подій, авторських висновків, наведених М.П. Драгомановим у роботі «Життя по селах», опублікованій 1882 р., і на цій основі відтворено зміни в сільському життєвому просторі.

М.П. Драгоманов, як людина з неординарно широким творчим мисленням, піднявся вище існуючої політичної практики, глибинно пізнав природу абсолютистсько-монархічного ладу, європейського конституціоналізму і лібералізму, пропонував варіанти реформаційного шляху суспільно-політичного розвитку Російської імперії — альтернативного революційному тероризму. У цьому контексті цілком логічним було його постійне звернення до узагальнення наслідків Великої реформи, яка ознаменувалася відміною кріпацтва та спричинила «рух» російського суспільства. Перші наукові оцінки реформи 1861 року базувалися деякою мірою на соціалістичних ідеологічних поглядах вченого. Розглядаючи реформи як позитивний акт, вельми корисний для суспільства, він підкреслював її антиселянську спрямованість. На його думку, вона проводилася в інтересах поміщиків, капіталістів і самодержавства, а самі селяни одержали волю без землі, відбулася заміна феодальних форм експлуатації капіталістично-чиновницькими. Він писав, що реформа не лише не наділила селян малими ділянками землі з тієї, що колись була захоплена панами, а ще й відібрала ту, яка вважалася за власну батьківщину. Наслідком цього він вважав погіршення становища селянства, оскільки при збереженні феодальних форм експлуатації збереглися, але до них додалися капіталістичні. Селяни, позбавлені землі, змушені були «йти в найми». На його думку, погіршенню становища широких верств сільського населення сприяло і поширення лихварства і суборенди.

М.П. Драгоманов, мислячи інноваційно та постійно вболіваючи за «українську національну справу», намагався привернути увагу громади, політиків, «освітніх людей» до драматичного розвитку українського села в пореформені роки. Тема села і селянства практично постійно була присутня у його статтях та

матеріалах, підготовлених для різного роду видань, що бачили світ протягом 1860–1880-х років.

Опубліковані у виданні «Громада» (1882 р. № 5) матеріали «Життя по селах» і «Українські селяни в неспокійні роки» (1880–1882 рр.), мали за мету ініціювати широку наукову та громадську дискусію з питань особливостей економічного розвитку українських земель як у складі Росії, так і Австро-Угорщини, закликати таким чином своїх нечисельних кореспондентів звернутися до нерозроблених тем, надавати до редакції не лише готові аналітичні розвідки, але й інші відомості, статистичні матеріали, що могли б дати відповідь на низку питань розвитку українських земель. Їх значення для української історичної науки є особливо вагомим, оскільки містять багатий фактологічний матеріал — неоціненний для наукової реконструкції особливостей розвитку українського села в добу капіталістичної модернізації другої половини ХІХ ст.

М.П. Драгоманов мету селянської реформи розумів передусім у тому, аби в її наслідки забезпечили вимоги селянства і не хотів помічати мету, яку ставив царський уряд — захист загальнонаціональних інтересів, вболіваючи за інтереси опори влади в особі поміщиків. Ним підтримувалися небажання селян прийняти маніфест, а також і заворушення, що широко розгортались і були однією з радикальних протестних форм боротьби селян за свої права проти експлуатації. Корінь проблем пореформеного села М.П. Драгоманов убачав у збереженні землі у власності поміщиків, недостатності особистих прав селян.

У першому розділі «Життя по селах» названому «Здирство» вчений з'ясував причини, які стримували соціально-економічний розвиток села, проаналізував зміни в соціальній структурі селянства, наслідки розширення джерел їх існування тощо. Мислитель чи не найпершим серед громадсько-політичних діячів розлого показав руйнівні наслідки для села («сільського багатирства») регулярних спроб держави якомога повніше поексплуатувати село в інтересах інших суспільних верств та з'ясував значення нерозвинутості відносин власності.

Розуміючи, як велике досягнення здобуття селянами особистої свободи, хай навіть частково обмеженою чиновницькою опікою, М.П. Драгоманов справедливо був переконаним в обмеженості реформ, зазначаючи, що без вирішення селянського питання, тобто передачі землі в «осібну власність», тому хто на ній реально працює, українські селяни і далі будуть піддаватися «здирству» з боку держави, а село перебуватиме у соціально-економічній стагнації.

Діячі, приділяючи значну увагу проблемі невід'ємності права на власність, як одного з важливих економічних прав людини, неодноразово зауважував, що рівень розвитку, якого досягла Європа, був зумовлений насамперед «упорядкованою зтяжною працею» — «тихою і гострою», а також послідовним зростанням громадського життя; саме на таких шляхах, спираючись на «верстви громади», можна забезпечити історичний поступ «державного, громадського, розумового життя суспільства» [4, 127].

Виступаючи за розширення форм власності та формування соціально-економічної категорії — землероба-власника, М.П. Драгоманов пропонував ви-

знати святим і непорушним порядок набуття приватної власності, як такий що «вийшов, коли не від Бога, то все таки дуже розумної причини, наприклад, від того, що розумніші, більш трудящі, чесніші люди нажили собі багатство і передали його в спадок дітям і внукам. Так було, кажуть, так і далі буде» [2, 163–164]. Водночас слід зазначити, що ці роздуми дослідника, як активного прихильника соціально-економічного реформування і оборонця громадян від нерівності антагонізмів, стосувалися здебільшого розв'язання проблеми перерозподілу поміщицької власності, що постала на тлі посилення господарського егоїзму поміщиків, наростання невдоволення селян, яке переростало навіть у сутяжництво. Проблема безземелля, малоземелля селян та прихована концентрація землі у заможної сільської верхівки, що мали місце після реформи, цілком природно викликала обурення у М.П. Драгоманова, який вбачав у цьому односторонність розвитку аграрного сектору.

Перипетії змін у системі землеволодіння і землекористування у вказаній публікації, дослідником ілюструвалися значною кількістю матеріалів наративного характеру (записи розповідей селян повітів Наддніпрянської України). Очевидно, автором це робилось свідомо, аби яскраво проілюструвати причини конфліктних ситуацій між поміщиками і селянами, які на Правобережжі виникали стосовно сервітутів — спільних місць випасу худоби, вигонів, водопоїв, сінокосів, місць риболовлі, а також показати неадекватність реакції селян на пропонувані зверху новації, що часто зовсім не відповідало їх усталеним уявленням і стереотипам мислення.

Цінність цих матеріалів у тім, що вони М.П. Драгомановим підібрані і систематизовані так, аби довести до уваги читача, як кажуть, з перших вуст мотиви опозиційності хліборобів до «панства», «начальства», а також до держави як інституту та нав'язаних нею реформ «зверху». Вони дають досить точні і місткі дані також для вироблення наукового розуміння соціального життя села України другої половини XIX ст., зокрема, такого масового явища, як наймитування. За наведеними свідченнями селян з Миргородщини, дізнаємося, що селяни були змушені відсилати з дому на заробітки всіх, спроможних виконувати будь-яку роботу, платня за роботу в цілому була мізерною, значно нижчою ніж «до волі», тобто відміни кріпосництва. Так, орендар земель графа Кочубея, Дервініс платив за роботу п'ятим снопом жита і четвертим пшениці, що давало змогу заробити за період жнив 20–30 крб. Часто селяни самовільно залишали таку економічно не вигідну роботу і поверталися до домівок [2, 79–80].

Селяни-відхідники, з одного боку, несли собою в містя, де вони знаходили заробіток, засвоєні з дитинства культурно-побутові навички, там засвоювали нові, а з іншого — вони найбільше відчували на своїх плечах тягар матеріальних труднощів. М.П. Драгоманов проілюстрував як «живеться тим, котрі ходили 1976 року на заробітки» листом надісланим до редакції «Громади» «товариша» з Миргородщини. Наведемо частину його дослівно: «Цілими сотнями, цілими селами пішли люди на заробітки. Водночас небагато часу минуло як пішли, а вже багато з них назад повернулися: бліді, хворі, хмурі і голодні, не знайшовши ніякої роботи. Сумні ледь-ледь шкутильгають до дому. Народу скрізь набилосся,

кажуть, сила, а роботи немає нікому. Поробиш там якийсь день-два, заробиш копійок тридцять і знову сидиш — сподіваєшся, що хтось найме. Те, що було з дому — все попродали. Он вони ледь дибають по дорозі, гляньте! Бліді, тижнів по скільки і сорочок не переміняли. Той шкандибає в одному лише чоботі, інший іде з головою обернутою в ганчірку. Деяких привели зовсім хворих — тепер лежать у гарячці. От тобі і заробили на свою шию» [2, 85].

В селах Наддніпрянщини зустрічались поодинокі випадки, коли орендарі, прагнучи зібрати врожай лише силами відробітчан та відхідників, втрачали багато врожаю (зерно просто перестигало і осипалось через брак робочої сили).

Подані М.П. Драгомановим селянські свідчення також дозволяють поглянути і на таку складову капіталістичної еволюції світобачення хліборобів, як зміна сприйняття їх чиновництва, торгівців, посередників, дрібних комісіонерів, найпідприємливіших односельців. У прикутих думками до землі селян ці посадовці викликали негативне сприйняття, яке часто переростало у самоправство. Найменш популярною серед селян була посада збирача податків. Справді, у 1860–1870-х роках селянам доводилось сплачувати, крім зборів до держскарбниці і земств, велику кількість платежів — судові, церковні та інші послуги, штрафи тощо. М.П. Драгоманов розумів значення громад у нових реаліях українського села, бачив її передусім не лише соціальним механізмом регулювання життя селян, а й структурою з широкими правами і обов'язками. Водночас він змушений був ілюструвати проблеми, які стояли на шляху утвердження цих самоврядних органів, що впливали з намагання державної влади використати їх з метою попередження дедалі зростаючих селянських правопорушень.

У вміщених в «Життя по селах» листах ідеться про окремі випадки зловживань, порушень органами громад своїх функцій, зокрема, показані конкретні приклади свавілля з боку сільських старост, старшин і волосних писарів. Так, сільські старости Поділля самовільно вводили кінську і людську рекрутчину, аби догодити вищому начальству (посередникам тощо), порушуючи право селян самовільно визначати свою долю, рід занять. У вказаній публікації наводяться багаточисельні приклади розбазарювання громадських коштів, хабарництва старшин, волосних писарів, бажання unikнути контролю за їх витрачанням. Окремий сюжет М.П. Драгоманов присвячує характеристиці інституту сільського писаря, який був третім в ієрархії самоуправління. «Лист товариша з Звенигородщини» ілюструє часте моральне розтління цієї категорії чиновництва. У ньому риторично ставиться проблема зміни практики їх призначення та робиться спроба виявити причини цього явища. Селянами бачилася причина хабарництва передусім не у низькому рівні оплати праці писарів (за наведеними даними, вони одержували немало зарплатню — від 700 до 2000 крб), а у їх соціальному походженні, коли вони «від мужиків відстали, а до панів не пристали», а також у правовій безграмотності селян (незнанні повітового, сільського, військового статутів), що дозволяло писарям за певні хабарі навіть змінювати вироки судів.

М.П. Драгоманов у цій публікації торкається проблеми діяльності земств. У цілому позитивно розглядаючи їх значення і роль, називаючи «багатона-

дійними», автор критично ставився до тієї суспільно-політичної дійсності, що мала місце в Російській державі в кінці 60–70 років XIX ст. і стримувала розвиток місцевого самоврядування. Водночас він, розглядаючи несприятливу атмосферу, в якій доводилося працювати земським органам, з обуренням говорить про багато в чому малопродуктивність їхньої роботи, часте тяжіння до розв'язання власних організаційних питань, регулярні пошуки джерел фінансування земських управ, поліції, суддів тощо. Мислитель засудив право обкладати податком торгіві та промислові підприємства, особисте майно громадян. М.П. Драгоманов, аналізуючи роботу Миргородської земської управи, доходить висновку про дискримінаційні методи оподаткування селянства. Характерними для всієї України, на його думку, було уніфікування оподаткування поміщицьких будинків і селянських осель, звільнення від сплати платежів власників (поміщиків) парових винокурень та обкладання селянської власності (олійниць і кузень).

Друга частина «Життя по селах» називається «Темнота» і присвячена особливостям освітнього і духовного життя українського селянства. Як і перша частина, містить авторські узагальнення, має вигляд упорядкованого матеріалу (листів, замальовок) дописувачів «Громади». Чималий обсяг тексту стосується сільської церкви та релігійності селян. М.П. Драгоманов, розмірковуючи над такою важливою проблемою, як значення православ'я в житті українства, бачить його передусім ознакою ідентичності. Водночас він критикує його за те, що воно поховало ті надії на поступ, які подавала Україна у XVI ст. Україна того періоду для М.П. Драгоманова — це країна, яка мала для європейського рівня духовні і культурні можливості, але які не реалізувала саме через православну церкву. Воно відривало Україну, на думку М.П. Драгоманова, від прогресивнішої, західноєвропейської традиції. Через православ'я Україна не змінила панські церковні порядки на громадські, не звільнила розум від «путів попівської науки». М.П. Драгоманов відкрито говорить про занепад порядків в церкві [2, 120]. Ці спостереження вченого підтверджуються фактологічним матеріалом, наприклад про «штуки, які в селі витворяв батюшка», зібрані дописувачами «Громади» у селах Ісаківці Каневського повіту Київської губернії; Митьках Золотоніського повіту, містечка Варви Лохвицького повіту Полтавської губернії та інших сільських поселеннях.

У четвертому розділі «Життя по селах» названому «Марні надії», М.П. Драгоманов ставив за мету показати межі соціальної інертності селянства та наслідки, що випливали з цього у напрямку поліпшення матеріального становища, соціального самоствердження тощо. Селяни насправді, розуміючи свою злиденність, незахищеність, безправність, упереджене до себе ставлення поміщиків, чиновників, священників, час від часу шляхом протестів, конфліктів, виступів самотужки відстоювали свої інтереси.

У п'ятому розділі «Проби повстань і товариських порядків» М.П. Драгоманов зробив спробу показати політичну поведінку селянства, довести нездатність ставити перед собою загальнодержавні завдання, обґрунтувати тезу про те, що вони найчастіше поводитись так, нібито сторонні, спостерігаючи навіть у

вирішенні питань, що безпосередньо торкалися їхніх інтересів. Через мало-земелля, голод, сімейні та громадські конфлікти, причетність до злочинів багато селян мігрувало у міста, до сусідніх губерній, а не знайшовши там відповідного прихистку, вдавалися до жебракування і бурлакування тощо.

У травні 1882 р. М.П. Драгоманов у відповідь суспільно-політичним обставинам, що склалися в Російській державі після вбивства терористами Олександра II (березень 1881 р.), підготував статтю «Українські селяни в неспокійні роки 1880–1882 рр.» (опубліковану у № 5 (1882 р.) «Громади»), в якій закликає своїх читачів приглянутися до «порядків навколо себе» та «пильніше задуматися над тим: хто це, і за що, і для чого виступив проти царя?».

М.П. Драгоманов доходив висновку, що хоча б «яким-небудь чином царський уряд надумався взятися за націоналізацію землі в Росії, то головні труднощі полягали б не в переділі землі, як вважали народники, а в тому, «чи єсть яка-небудь можливість ... побудувати систему загального користування землею... поза самоуправлінням дрібних і великих груп і союзів». Не більш обгрунтованими вважав корифей і надії «нелегальних землепередільців, які чекають скорого переходу землі в руки землеробів шляхом повстання народу», а міфічні чекання селян розв'язуться «переселенням і покупкою землі селянами, більш багатими, які складуть клас власників, більш супротивний ідеї націоналізації землі, ніж поміщицький...». Тому М.П. Драгоманов покладав великі надії на виробничу кооперацію, часто переоцінюючи її можливості. Він бачив досить широкий спектр її застосування, в тому числі у кредиті, збуті, переробці тощо. Розглядаючи її засобом сприяння переходу до усупільнення, в 1892 р. він писав: «... панове індивідуалісти-націоналісти, певні форми общинності і комунізму, то виростаючи знову в гору через асоціації, то спускаючись з гори через державну регламентацію економічних відносин, будуть дедалі більше насуватися» [3, 109–110]. Отже, М.П. Драгоманов не бачив іншого принципового вирішення економічних проблем села, аніж розвиток громадського, колективного господарювання: «Нема інакшого способу спинити збіднювання селян, як тільки одібрати всі ґрунти на сільські громади та й не управляти громадами».

Тверезо розуміючи тенденції еволюції економічних відносин на селі, він зміг прогнозувати соціальні наслідки будь-якого поділу та ринкового використання землі. Вчений писав: «Вони бачились передусім в неодмінній диференціації селянства. Самими завзятими пропагандистами ідеї відібрання землі від панів є в селах багаті мужики. Ця обставина посилює буржуазну ноту земле-розподільчих мрій селян». Єдиною можливою дорогою переходу «до ідеї соціалізації землеробського господарства від нинішнього розкладання ... наділів за «податними душами» вбачав в переході селянськими громадами, яка окремо, являє собою вузьких власників» через «школу більш широкої солідаризації зусиль у волостях... в повітах...» [1, 130–131].

Бурхливі та невпинні зміни в країнах Європи та Америки, в Україні в 70–90 рр. XIX ст. справили вплив на соціально-економічні погляди М.П. Драгоманова. Вони постійно трансформувалися у нерозривному зв'язку з намаганням загального поліпшення становища найширших верств українського суспільства,

підпорядкуванню завданням боротьби (в тих формах, які здавались йому найбільш слушними і оптимальними на кожному етапі) за звільнення від соціального, політичного, національного гноблення народу. Для цього він вимагав в «освічених українців», «поклястися собі не кидати українську справу... усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу». До того ж безповоротною.

-
1. *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії України. — К., 1994.
  2. *Драгоманов М.П.* Життя по селах // Громада. — 1882. — № 5.
  3. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2001.
  4. Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїчковський. — К., 2005.